

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

LENA FIJAŁKOWSKA (Łódź)

Własność nieruchomości na starożytnym Bliskim Wschodzie. Zarys problemu.

I. Historyk badający dzieje prawa własności na starożytnym Bliskim Wschodzie, jak i w ogóle badacz dziejów prawa w tej epoce, ma do swej dyspozycji kilka rodzajów źródeł¹. Pierwszy z nich to tzw. „kodeksy prawne”, zbiory praw, z których najbardziej znanym są tzw. Prawa Hammurabiego², spisane na rozkaz najwybitniejszego z władców epoki starobabilońskiej, prawdopodobnie około 1750 r. p.n.e.³ Oprócz niego znane są także dwa wcześniejsze zbiory w języku sumeryjskim (Ur-Nammu, władcy Ur, około 2100 r. p.n.e.; Lipit-Isztara, króla Isin, około 1900 r. p.n.e.), mniej więcej współczesny Hammurabiemu zbiór praw z Esznunny (około 1770 r. p.n.e.)⁴, Prawa Średnioasyryjskie z Aszur w północnej Mezopotamii z XI w.⁵ i Prawa Nowobabilońskie, z VII stulecia, z Sippar w Mezopotamii środkowej. Z Anatolii pochodzą Prawa Hetyckie, spisane pomiędzy XVI i XII w. p.n.e.

¹ Najobszerniejszy przegląd źródeł do historii prawa na starożytnym Bliskim Wschodzie można znaleźć w: R. Westbrook, *The Character of Ancient Near Eastern Law*, [w:] *A History of Ancient Near Eastern Law*, red. R. Westbrook, t. I, Leiden 2003, s. 3-24. *A History...*, t. 1-2 to także jedyny dostępny podręcznik historii prawa tej epoki. W języku polskim na ten temat zob. C. Kunderewicz, *Prawo w starożytnej Mezopotamii*, [w:] *Mezopotamia*, red. J. Braun, Warszawa 1971, s. 106-211; M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006, z wyczerpującym wykazem literatury dostępnej w języku polskim.

² Dostępne są dwa polskie tłumaczenia tego zbioru. Starszy z nich stanowi przekład z języka czeskiego, nowszy – bezpośrednio z języka akadyjskiego: J. Klima, *Prawa Hammurabiego*, tłum. C. Kunderewicz, Warszawa 1957; *Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, Warszawa 2000. Natomiast najlepsza edycja wszystkich zbiorów praw starożytnego Bliskiego Wschodu została niedawno wydana w języku angielskim przez Martę Roth: *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, wyd. M.T. Roth, Atlanta 1995.

³ W niniejszym artykule przyjęto tzw. chronologię średnią. Na temat bliskowschodniej chronologii por. M. Stępień, *Bliski Wschód*, [w:] *Historia starożytna*, red. M. Jaczynowska, Warszawa 1999, s. 35-36.

⁴ W języku polskim na ten temat zob. C. Kunderewicz, *Najstarsze prawa świata*, Łódź 1992, a ostatnio także M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne*, op. cit., passim.

⁵ Tekst, którym dysponujemy, to w większości kopia czternastowiecznego oryginału.

Bliskowschodnie „kodeksy praw” są zbiorami o charakterze kazuistycznym, które nie zawierają norm ogólnych ani nie regulują wyczerpująco poszczególnych gałęzi prawa. Charakter tych zbiorów stanowi przedmiotżywionej dyskusji od momentu ich odkrycia. Zgodnie z pierwszą z trzech proponowanych interpretacji mamy do czynienia z aktami o charakterze normatywnym, spisami precedensowych rozstrzygnięć królewskich, wykorzystywanych następnie w praktyce sądowej. Zgodnie z drugą koncepcją, „kodeksy” były co prawda aktami normatywnymi, ale o charakterze subsydiarnym, których przepisy stosowano bądź w sytuacji braku lokalnej normy prawa zwyczajowego, bądź gdy osoba uważająca się za pokrzywdzoną zwróciła się do władcy o pomoc. Zwolennicy trzeciej opcji twierdzą, że są to w istocie utwory literackie, służące przede wszystkim upamiętnieniu dokonań władcy w dziedzinie przywracania sprawiedliwości w kraju, choć pomocne sędziom przy rozstrzyganiu trudniejszych spraw. Zwraca się tu uwagę na różnice występujące między rozwiązaniami przewidywanymi przez królewskie prawa i tymi stosowanymi we współczesnych im dokumentach praktyki prawnej⁶.

Następne istotne źródło poznania prawa to dekrety królewskie. Najstarszym znanym jest dekret Uruiniminy, sumeryjskiego władcy Lagasz, z 24 w. p.n.e. Kolejne pochodzą z czasów panowania dynastii Hammurabiego i z Anatolii. Większość z nich to tzw. dekrety *mīšaru*, anulujące długi i nakazujące zwrot utraconych w wyniku zadłużenia nieruchomości pierwotnym właścicielom⁷.

Wiadomości o prawie dostarczają też tzw. teksty leksykalne – sporządzone na użytek edukacji skrybów listy terminów i zwrotów prawnych, jak również korespondencja, utwory literackie czy historiograficzne.

Najważniejsze, także ilościowo, źródło poznania prawa stanowią jednak dokumenty praktyki prawnej, z których większość, spisana w języku sumeryjskim i akadyjskim na glinianych tabliczkach, pochodzi z Mezopotamii i Syrii. Są to przede wszystkim różnego rodzaju umowy – sprzedaży, darowizny, pożyczki, dzierżawy czy najmu, testamenty, akty adopcji itp.

Tekstów praktyki jest bardzo wiele, są jednak nierównomiernie rozłożone w czasie. Pismo pojawiło się na Bliskim Wschodzie pod koniec IV tysiąclecia p.n.e., jako narzędzie dokumentowania działalności gospodarczej, prowadzonej przede wszystkim w pałacach i świątyniach⁸. Pierwsze pocho-

⁶ Podsumowanie tej dyskusji, wraz z wykazem literatury, znaleźć można m.in. w następujących atykułach: S. Lafont, *La valeur de la loi dans les droits cunéiformes*, „Archives de philosophie du droit” 32, 1987, s. 335-364; R. Westbrook, *Cuneiform Law Codes and the Origins of Legislation*, „Zeitschrift für Assyriologie” 79, 1989, s. 201-222; S. Lafont, *Codification et subsidiarité dans les droits du Proche-Orient ancien*, [w:] *La codification des lois dans l’antiquité*, red. E. Levy, Paris 2000, s. 49-64. W Polsce ostatnio na ten temat zob. M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne...*, zwł. s. 59-91.

⁷ Na temat tych edyktów zob. F. Kraus, *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit*, Leiden 1984; D. Charpin, *Les décrets royaux à l’époque paléo-babylonienne*, „Archiv für Orientforschung” 1987, s. 36-44; idem, *L’andurārum à Mari*, MARI 6, Paris 1990, s. 253-270.

⁸ O rozwoju pisma klinowego zob. C.B.F. Walker, *Pismo klinowe*, Warszawa 1998.

dzące z Mezopotamii tabliczki, spisane pismem piktograficznym, prawdopodobnie w języku sumeryjskim, choć liczne, są trudne do odczytania, datowania i interpretacji. Z czasem źródła stają się coraz liczniejsze, o coraz bardziej zróżnicowanym pochodzeniu geograficznym⁹, ale ich analiza wciąż przysparza wielu trudności. Pierwsze dokumenty praktyki prawnej pochodzą z początków III tysiąclecia. Są to tak zwane „archaiczne *kudurru*” – kamiennie stele na których spisywano umowy¹⁰; od około 2600 r. coraz częściej używano w tym celu glinianych tabliczek. Z okresu rządów III dynastii z Ur¹¹ oprócz około tysiąca różnego rodzaju umów mamy także charakterystyczne jedynie dla tej epoki tabliczki *di-til-la* – przechowywane w archiwach państwowych zapisy rozstrzygnięć sądowych¹². Spuścizna kolejnej epoki, starobabilońskiej¹³, to kilka tysięcy opublikowanych dotąd aktów praktyki prawnej, ale już z Babilonii czasów średniobabilońskich (XVI-XI w.) zachowało się zaledwie około 150 dokumentów prywatnych i 160 *kudurru* i ich fragmentów (kamiennych steli z zapisami królewskich darowizn)¹⁴, zaś badacze okresu nowobabilońskiego dosłownie toną w masie tekstów prawnych, których jest około 12 tysięcy i ciągle przybywają nowe. Gdy chodzi o prawo Asyrii (północna Mezopotamia), niemal wszystkie znane dokumenty praktyki (jest ich kilka tysięcy) dla okresu staroasyryjskiego (XX-XVII w. p.n.e) pochodzą nie z samej Asyrii, lecz z jej kolonii handlowej Kaneš, położonej w Azji Mniejszej. Są one związane przede wszystkim z międzynarodową działalnością handlową asyryjskich kupców¹⁵. Z epoki średnioasyryjskiej (XIV w. – 935 r. p.n.e.) mamy natomiast około 300 dokumentów praktyki, znalezionych w jednej ze stolic – Aszur, a także w Tell Billa i Tell al-Rimah, jak również w kilku ośrodkach Syrii północnej. Obfitego materiału źródłowego dla tego okresu dostarczyły północno-wschodnie peryferie Mezopotamii – huryckie królestwo Arrapha, skąd pochodzi około 7000 opublikowanych

⁹ Na temat źródeł z czasów najdawniejszych zob. C. Wilcke, *Early Near Eastern Law. A History of its Beginnings. The Early Dynastic and Sargonic Periods*, München 2003, s. 21-27.

¹⁰ Ich edycja i obszernie omówienie zob.: I.J. Gelb, P. Steinkeller, R. Whiting, *Earliest Land Tenure Systems in the Ancient Near East: Ancient Kudurrus*, Chicago 1991. *Kudurru* to dosłownie „kamień graniczny”; tak nazywane są również akty prawne spisane na kamiennych stelach.

¹¹ 2120-2005 p.n.e.

¹² Publikacja większości z nich zob.: A Falkenstein, *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, t. 1-3, München 1956.

¹³ XVIII-XVII w. p.n.e. Najwybitniejszym władcą tej epoki był Hammurabi.

¹⁴ Na temat średniobabilońskich *kudurru* zob. ostatnio K. Slansky, *Classification, Historiography and Monumental Authority. The Babylonian Entitlements Narûs (kudurrus)*, „Journal of Cuneiform Studies” 52, 2000, s. 95-114; teŹe, *The Babylonian Entitlements Narûs (kudurrus). A Study in Their Form and Function*, Boston 2003.

¹⁵ Na temat pochodzących z Kaneš umów sprzedaży (dotyczących głównie nieruchomości i niewolników) zob. B. Kienast, *Das altassyrische Kaufvertragsrecht*, Stuttgart 1984. Bardzo ciekawym źródłem poznania prawa tego okresu jest teŹ korespondencja kupców z Kaneš, której wybór został ostatnio wydany w języku francuskim przez C. Michel, *Correspondance des marchands de Kaniš*, „Littératures anciennes du Proche-Orient” 19, Paris 2001.

tekstów¹⁶. Około 2000 tekstów praktyki zachowało się z okresu nowoasyryjskiego¹⁷.

Podobne dysproporcje znajdziemy na terenie Syrii. Dla III tysiąclecia dysponujemy olbrzymim, liczącym mniej więcej 12 tysięcy tabliczek i ich fragmentów archiwum z Ebli, zawiera ono jednak zaledwie kilka tekstów prawnych. Nieco lepiej przedstawia się sytuacja dla epoki starobabilońskiej (I połowa II tysiąclecia), reprezentowanej przez około 50 tekstów z Alalach w Syrii północnej. Prawdziwą obfitość źródeł mamy zaś dla II połowy II tysiąclecia. Oprócz kilkudziesięciu tekstów z Alalach (warstwa IV, średniobabilońska; nieruchomości dotyczą jednak tylko nieliczne)¹⁸, z tego właśnie okresu zachowało się około 250 tabliczek i ich fragmentów z Ugarit (dzisiejsze Ras Szamra, ważny ośrodek handlowy na wybrzeżu Morza Śródziemnego)¹⁹, a wykopaliska wciąż trwają i przynoszą nowe znaleziska, 500 tekstów prawnych z Emar²⁰, miasta położonego na najbardziej na zachód wysuniętym łuku Eufratu i około 80 dokumentów z sąsiadującego z nim Ekalte²¹. Taka ilość źródeł pozwala na dość dokładne zbadanie wielu aspektów prawa północnej. Syrii tej epoki, a zwłaszcza prawa stosowanego w Emar i Ekalte. Nieliczne są natomiast tego typu źródła pochodzące z Syrii I tysiąclecia.

Nie zachowały się również prywatne dokumenty praktyki z państwa hetyckiego, stworzonego przez Hetytów w Azji Mniejszej. Dostępne są jedynie dokumenty o charakterze oficjalnym, jak wspomniana wyżej kompilacja praw hetyckich, traktaty, edykty królewskie, nadania ziemi i immunitetów²² oraz instrukcje o charakterze administracyjnym²³.

¹⁶ Teksty pochodzące z oficjalnych amerykańskich wykopalisk zostały opublikowane w serii JEN (*Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi*), kontynuowanej w ramach periodyku „Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians”, oraz w serii *Harvard Semitic Studies*. Teksty z nielegalnych wykopalisk są rozproszone po wielu różnych czasopismach.

¹⁷ Zostały one wszechstronnie opracowane przez K. Radner, *Die neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt*, Helsinki 1997. Zob. również też, *Die neuassyrischen Texte aus Tall Šēh Hamad/Dūr-Katlimmu*, 2002.

¹⁸ Edycja dokumentów z Alalach: D.J. Wiseman, *The Alalakh Tablets*, London 1953, i tenże, *The Alalakh Tablets*, „Journal of Cuneiform Studies” 8, 1954, s. 1-30; 12, 1958, s. 124-129.

¹⁹ Wydanie głównego korpusu tekstów prawnych: J. Nougayrol, *Le palais royal d'Ugarit III, Textes accadiens et hourrites des archives est, ouest et central*, Paris 1955; tenże, *Le palais royal d'Ugarit IV, Textes accadiens des Archives Sud (Archives Internationales)*, Paris 1956; tenże, *Le palais royal d'Ugarit VI. Textes en cunéiformes babyloniens des Archives du Grand Palais et du Palais Sud*, Paris 1970; *Textes suméro-accadiens des archives et bibliothèques privées d'Ugarit*, [w:] J. Nougayrol, E. Laroche, C. Virolleaud, C. Schaeffer, *Ugaritica V*, Paris 1968. Nowe francuskie tłumaczenie tekstów z pierwszych 25 kampanii: S. Lackenbacher, *Textes akkadiens d'Ugarit*, „Littérature anciennes du Proche-Orient” 20, Paris 2002.

²⁰ Dokumenty znalezione w czasie francuskich prac wykopaliskowych zostały wydane przez D. Arnaud, *Recherches au pays d'Aštata. Emar VI 1-4*, Paris 1985-1987. Około dwustu tekstów pochodzi z nielegalnych wykopalisk, zostały one opublikowane w kilkunastu różnych czasopismach.

²¹ Wydane przez: W. Mayer, *Tall Munbaqa-Ekaltē II. Die Texte*, Saarbrücken 2001.

²² Wydane przez: K. Riemschneider, *Die hethitischen Landschenkungsurkunden*, „Mitteilungen des Instituts für Orientforschung” 6, 1958, s. 322-381.

²³ S. Lafont, *Fiefs...*, s. 591; R. Haase, *The Hittite Kingdom*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 619.

Wszystkie te źródła, choć stosunkowo liczne, nie oddają jednak w pełni ówczesnej praktyki. Wielu czynności prawnych dokonywano tylko ustnie, nie ma więc po nich śladu, podobnie jak po licznych transakcjach rejestrowanych na materiałach nietrwałych²⁴. Innym, niezwykle istotnym problemem jest całkowity brak na starożytnym Bliskim Wschodzie nauki czy teorii prawa w dzisiejszym rozumieniu, choć niewątpliwie kształcono tam wykwalifikowanych w spisywaniu tekstów prawnych pisarzy²⁵. Co za tym idzie, nie było także uporządkowanego systemu pojęć i instytucji prawnych. Nie powstały na tych terenach żadne dzieła teoretyczne, podręczniki czy kompendia wiedzy o prawie ani prace w rodzaju rzymskich Instytucji Gajusza. Powoduje to, z jednej strony, kłopoty ze zrozumieniem i opisaniem wielu instytucji, których nigdy nie opisali ich twórcy ani użytkownicy, ograniczając się do ich stosowania w praktyce, z drugiej zaś – konieczność posługiwania się współczesną, wywodzącą się z prawa rzymskiego siatką pojęć, często zupełnie nieodpowiadającą bliskowschodniej rzeczywistości. Dlatego należy pamiętać, że kiedy na przykład, mówimy o ówczesnym prawie karnym czy cywilnym, nie oznacza to w żadnym wypadku, iż mieszkańcy starożytnej Syrii czy Mezopotamii te gałęzie prawa wyodrębnili, a jedynie, że opisujemy mniej więcej to, co dziś byśmy tak nazwali.

Te same trudności napotyka oczywiście badacz próbujący odtworzyć historię prawa własności²⁶. Problematiczne jest już samo zastosowanie pojęcia „własność” w odniesieniu do jednego z praw rzeczowych tej epoki. Na starożytnym Bliskim Wschodzie nie tylko nie istniała bowiem teoretyczna konstrukcja własności; w języku akadyjskim brak nawet tego słowa. Nie ma w nim również terminu odpowiadającego współczesnemu pojęciu „właściciel”. Określenie najbardziej zbliżone to *bēlu* – „pan”, które wraz z partykulą *ša* wyraża relacje władztwa nad rzeczą. Jest to jednak wyrażenie wieloznaczne, może oznaczać również męża, czyli „pana kobiety”, czy gubernatora – „pana prowincji”²⁷. Informacje zawarte w dokumentach praktyki są zaś zwy-

²⁴ Dotyczy to zwłaszcza umów spisywanych w I tysiącleciu p.n.e. w języku aramejskim, który był w tym okresie w Mezopotamii językiem mówionym; sporządzano je przede wszystkim na papirusie lub skórze. Por. F. Joannès, *Historia Mezopotamii w I. tysiącleciu przed Chrystusem*, Poznań 2007, s. 16.

²⁵ Ślady takiego kształcenia zachowały się między innymi w postaci słynnej serii tabliczek *ana ittīšu*, kompilacji pochodzącej z biblioteki nowoasyryjskiego władcy Assurbanipala, zawierającej fragmenty sumeryjskich i akadyjskich wyrażen prawnych. Por. B. Landsberger, *Die Serie ana ittīšu*, Roma 1937.

²⁶ W ostatnich latach powstały dwie prace przedstawiające rozwój prawa własności na starożytnym Bliskim Wschodzie w perspektywie historycznej. Są to: S. Lafont, *Fief et Féodalité dans le Proche Orient ancien*, [w:] *Les féodalités*, red. E. Bournazel i J. Poly, Paris 1998, s. 517-630; J. Renger, *Institutional, Communal and Individual Ownership or Possession of Arable Land in Ancient Mesopotamia from the End of the Fourth to the End of the First Millenium B.C.*, „Chicago-Kent Law Review” 71, 1995, s. 269-319 (dalej cytowane jako J. Renger, *Ownership...*).

²⁷ Szerzej na ten temat por. G. Cardascia, *Le concept babylonien de la propriété*, „Revue internationale des droits de l'antiquité” 6, 1959, s. 19-32.

kle lakoniczne, ograniczające się do stwierdzenia, że, na przykład, sprzedawana nieruchomość należy (*ša*) do zbywcy, z czego wywnioskować można jedynie, iż przysługuje mu do niej jakieś dość daleko idące prawo rzeczowe, często trudno jednak stwierdzić, czy w naszym rozumieniu jest to własność, czy raczej, na przykład, użytkowanie. Podobnie niekiedy dowiadujemy się o ograniczeniach prawa zbywcy czy testatora do rzeczy; dokumenty nie informują jednak, z czego te ograniczenia wynikają. Dlatego w dalszej części artykułu posługuję się terminem „własność” dla określenia najdalej idącego prawa rzeczowego, którego charakter i zakres nie zawsze jest jednak do końca jasny²⁸.

II. Prawo własności nieruchomości na starożytnym Bliskim Wschodzie – zarys dziejów. Fragmentaryczny charakter zachowanych źródeł, jak i opisane wyżej problemy terminologiczno-językowe powodują, że kontrowersje budzi już samo istnienie niektórych typów własności, jak na przykład własności gminnej, czy, w niektórych epokach, prywatnej własności ziemi uprawnej. Często bardzo trudno jest też ustalić, w jaki sposób własność powstawała, jaki był zakres czy ograniczenia tego prawa.

Oczywiście najtrudniej jest zbadać stosunki własnościowe w epokach najdawniejszych²⁹. Już najwcześniejsze źródła wskazują na istnienie prywatnej własności nieruchomości (pól, ogrodów i domów); znane są bowiem z tego okresu umowy sprzedaży bardzo niekiedy rozległych posiadłości³⁰, jednocześnie jednak poświadczono jest istnienie wielkich gospodarstw instytucjonalnych. Dyskusja w literaturze przedmiotu skoncentrowała się głównie wokół kwestii do kogo należała kontrola nad ziemią – do świątyni czy do pałacu. Zgodnie z pierwszą z trzech proponowanych hipotez, dla Mezopotamii pierwszej połowy III tysiąclecia charakterystyczne jest istnienie państw świątynnych, gdzie świątynia sprawowała władzę polityczną i była największym, jeśli nie jedynym, właścicielem nieruchomości, a przede wszystkim ziemi uprawnej. Tendencje sekularyzacyjne miałyby się pojawić około połowy III tysiąclecia, powstrzymały je jednak reformy Uruinimginy z Lagasz³¹. Według zwolenników drugiej koncepcji, przede wszystkim uczonych radzieckich, od cza-

²⁸ Liczne ograniczenia praw „pana” nieruchomości, jak również problemy z odtworzeniem charakteru tych praw, doprowadziły Piotra Steinkellera do sformułowania dość radykalnego stwierdzenia o nieistnieniu na Bliskim Wschodzie własności ziemi we współczesnym znaczeniu tego słowa. Zdaniem tego autora, prawa do jednej i tej samej nieruchomości przysługiwały zwykle kilku osobom „na różnych szczeblach”, sprzedawano więc nie własność, lecz różne zakresy posiadania. Zob. P. Steinkeller, *Land-Tenure Conditions in Third-Millennium Babylonia: The Problem of Regional Variation*, [w:] *Urbanization and Land Ownership in the Ancient Near East*, [red.] M. Hudson i B.A. Levine, Neukirchen-Vluyn 1989, s. 296.

²⁹ Tzn. w okresie Dżemdet Nasr (3000-2800 p.n.e.) i wczesnodynastycznym (2800-2350 p.n.e.).

³⁰ Por. C. Wilcke, op. cit., s. 67-68.

³¹ Por. A. Falkenstein, *La cité-temple sumerienne*, „Cahiers d’histoire mondiale” 1, 1954, s. 784-814.

sów najdawniejszych istniała na Bliskim Wschodzie własność gminna, która następnie padła ofiarą wzrastającej roli świątyni³². Niektórzy badacze twierdzą wreszcie, że gospodarka świątynna dominowała na południu, natomiast na północy rozwinęła się własność pałacowa i prywatna³³. Być może więc należałoby dla tego okresu mówić po prostu o własności instytucjonalnej, nie precyzując, czy należała ona do świątyni czy do pałacu, gdyż szczegółowa rekonstrukcja zakresu wpływów obu tych instytucji jest na podstawie dostępnych dziś źródeł prawie niemożliwa³⁴.

Gospodarstwa instytucjonalne obejmowały trzy rodzaje ziem: tereny bezpośrednio eksploatowane przez pałac lub świątynię przy pomocy ludności zależnej; część wydzierżawianą rolnikom; i tak zwane pola utrzymania, przydzielane jako wynagrodzenie za służbę. Te ostatnie były zbywalne i dziedziczne, z tym, że ich sprzedaż odbywała się prawdopodobnie w obecności urzędnika odpowiedzialnego za eksploatację domeny; widać już wyraźnie narastającą tendencję do traktowania tych ziem jak własności prywatnej. Taki sposób zarządzania utrzymał się aż do epoki starobabilońskiej³⁵.

W następnym okresie, za panowania Sargona z Akkadu i jego następców³⁶, nastąpiło znaczne zwiększenie domeny pałacowej, prawdopodobnie dzięki konfiskatom ziemi świątynnej i podbojom; częste stają się też nadania dla wojskowych, dokonywane przez króla i gubernatorów³⁷.

Nie jest jasne, czy istniała w tej epoce prywatna własność ziemi. Większość uczonych za dowód jej występowania uważa teksty dokumentujące przeniesienie własności pól między osobami prywatnymi³⁸. Oponenti wskazują jednak, że pochodzą one z północy Mezopotamii, i w związku z tym mogą stanowić źródło wiedzy jedynie o tym regionie (gdzie własność taka znana była wcześniej), natomiast nie ma żadnych jej śladów na południu, którego cechą charakterystyczną stanowiła wielka własność instytucjonalna³⁹.

Pod koniec III tysiąclecia, za panowania III dynastii z Ur⁴⁰, dobra świątynne przeszły na własność państwa, gdyż król podporządkował świątynny sys-

³² Por. np. I.M. Diakonoff, *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*, MANE 1/3, 1974.

³³ Por. P. Steinkeller, *Land-Tenure Conditions in Third-Millennium Babylonia...*, s. 289-329.

³⁴ Tego zdania jest S. Lafont, *Fiefs...*, s. 526.

³⁵ Ibidem, s. 527.

³⁶ Sargon z Akkadu panował prawdopodobnie w latach 2350-2295 p.n.e.; stworzone przez niego państwo, pierwsze mezopotamskie „imperium”, upadło około 2210 r. p.n.e. w wyniku najeźdu Gutejczyków. Por. M. Stępień, *Bliski Wschód...*, s. 40-43.

³⁷ H. Neumann, *Zum Problem des Privaten Bodeneigentums in Mesopotamien (3 Jt. v.u.Z.)*, [w:] *Das Grundeigentum in Mesopotamien*, [red.] B. Brentjes, Berlin 1988., s. 33; S. Lafont, *Fiefs...*, s. 530.

³⁸ Por. np. H. Neumann, op. cit., s. 32; C. Wilcke, op. cit., s. 66-68.

³⁹ J. Renger, *Ownership...*, s. 282.

⁴⁰ Około 2120-2005 p.n.e. O państwie III dynastii z Ur por. ostatnio M. Stępień, *Ensi w czasach III dynastii z Ur: aspekty ekonomiczne i administracyjne pozycji namiestnika prowincji w świetle archiwum z Ummu*, Warszawa 2006.

tem eksploatacji ziemi reprezentującym rząd gubernatorom prowincji⁴¹. Jednocześnie rozszerzono nadawanie „pól utrzymania” z domeny pałacu, przede wszystkim wojskowym. Beneficjent nadania mógł otrzymać nieruchomość zbyć, a nabywca uzyskiwał prawo jej uprawy w zamian za wykonywanie przypisanej do niej służby⁴². Zachowany tekst ilustrujący taką właśnie sprzedaż starannie unika związanego ze sprzedażą słownictwa; następuje tu tylko przekazanie posiadania. Być może więc zbywano jedynie prawo użytkowania ziemi i zobowiązanie do wykonywania określonej służby na rzecz pałacu⁴³.

Źródła jasno dowodzą również istnienia prywatnej własności sadów. Wątpliwości powstały natomiast w związku z brakiem umów sprzedaży pól. Zgodnie z pierwszą z dwóch interpretacji tego faktu jest to dowód na nieistnienie prywatnej własności takich nieruchomości. Zwolennicy tej tezy argumentują, że ponieważ zachowały się jedynie umowy dzierżawy pól, brak też śladów sporów o pola w dokumentach sądowych, należy przyjąć, że jedynymi ich właścicielami były świątynia i pałac⁴⁴. Wiadomo również, że, przynajmniej w Umie i Lagasz, pod kontrolą tych dwóch instytucji znajdowały się ogromne obszary, i na prywatne pola pozostałoby raczej niewiele miejsca⁴⁵. Jednakże, zdaniem niektórych uczonych, wnioski o wyłączności własności instytucjonalnej ograniczyć należy tylko do południowej Mezopotamii⁴⁶. Zgodnie z drugą hipotezą, brak umów sprzedaży jest wynikiem pochodzenia większości znalezisk z tej epoki z archiwów świątynnych i państwowych. Teksty z Nippur mogłyby jednak wskazywać na istnienie prywatnej własności pól, zaś brak umów sprzedaży można wyjaśnić zakazem dokonywania takich transakcji⁴⁷.

W następującym po upadku III dynastii z Ur okresie starobabilońskim⁴⁸ z całą pewnością znana była prywatna własność ziemi, w tym pól, charakterystyczna jednak, według niektórych badaczy, głównie dla północnej Mezopotamii⁴⁹. Z tej epoki zachowały się bowiem liczne umowy sprzedaży nieruchomości, jednak

⁴¹ Taką interpretację reform króla Šulgi przyjmują P. Steinkeller, *The Administrative and Economic Organization of the Ur III State: the Core and the Periphery*, [w:] *The Organization of Power. Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, Chicago 1987, s. 19-41, i za nim S. Lafont, *Fiefs...*, s. 532. Podobnie B. Lafont i R. Westbrook, *Neo-Sumerian Period (Ur III)*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 186. Nieco inna interpretacja: J. Renger, *Ownership...*, s. 284.

⁴² S. Lafont, *Fiefs...*, s. 534.

⁴³ *Ibidem*, s. 535-536.

⁴⁴ A. Falkenstein, *Die neusumerischen Gerichtsurkunden...*, t. 1, s. 122.

⁴⁵ J. Renger, *Das Privateigentum an der Feldflur in der altbabylonischen Zeit*, [w:] *Das Grundeigentum in Mesopotamien*, red. B. Brentjes, Berlin 1988, s. 49-68, zwł. s. 49-52.

⁴⁶ J. Renger, *Ownership...*, s. 287.

⁴⁷ I.J. Gelb, *On the Alleged Temple and State Economies in Ancient Mesopotamia*, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, t. 6, Milano 1969, s. 139-154; P. Steinkeller, *Sale Documents of the Ur-III-Period*, Stuttgart 1989, s. 127-128.

⁴⁸ 2005-1595 p.n.e. Apogeu potęgi Babilonii w tej epoce przypada na panowanie Hammurabiego (1792-1750 p.n.e.).

⁴⁹ J. Renger, *Ownership...*, s. 301. O obrocie nieruchomościami w tej epoce zob. ostatnio: C. Simonetti, *La compravendita di beni immobili in età antico-babilonese*, Napoli 2006.

te dotyczące pól pochodzą wyłącznie z północy. Z południa nie ma też podziałów majątku wspominających o polach jako o częściach spadkowych. Może to świadczyć o utrzymaniu na tych terenach stanu rzeczy z czasów Ur III, z bardzo niewielką lub żadną rolą prywatnej własności nieruchomości, a zwłaszcza pól uprawnych⁵⁰.

Wielkie majątki należały, tak jak we wcześniejszych okresach mezopotamskiej historii, do pałacu i świątyń, i, tak jak wcześniej, dzieliły się na ziemie eksploatowane bezpośrednio przez personel instytucji, której własność stanowiły, ziemie dzierżawione rolnikom i „pola utrzymania”. Wydaje się, że większość ludności utrzymywała się dzięki jednej z tych dwóch ostatnich kategorii⁵¹. O ile dzierżawca zobowiązany był tylko do dostarczania pałacowi odpowiedniej ilości jęczmienia, o tyle na posiadaczu „pola utrzymania” ciążyły świadczenia o charakterze wojskowym i cywilnym, jak budowa fortyfikacji, kanałów itp.⁵². Zgodnie z „Prawami Hammurabiego”, pola obciążone obowiązkiem służby wojskowej były niezbywalne, pozwalano jednak na ich wydzierżawianie. Ziemie porzucone lub zaniedbywane wracały do władcy⁵³. Narastała jednak tendencja do ich patrymonializacji, dlatego często trudno rozróżnić ziemie pierwotnie otrzymane od króla od dóbr rodzinnych⁵⁴.

Bardzo niewiele wiadomo o własności nieruchomości w Asyrii w tym samym czasie, gdyż, jak wyżej wspomniano, przytłaczająca większość źródeł pochodzi nie z samej Asyrii, a z Kanesz, asyryjskiej kolonii w Azji Mniejszej. Obficie udokumentowana jest tam prywatna własność domów, brak natomiast tekstów dotyczących prywatnej własności pól, zarówno w Asyrii jak i w Anatolii⁵⁵.

Głównym źródłem wiedzy o własności ziemi w Babilonii pod panowaniem kasyckim (okres średniobabiloński)⁵⁶ są *kudurru*, kamienne stele dokumentujące królewskie darowizny dla arystokracji i świątyń. Oprócz ziemi „darowanej” przez króla, a obciążonej powinnościami na jego rzecz, istniała też, jak się wydaje, ziemia należąca do poszczególnych rodzin (lub ich członków), lecz z braku źródeł nic bliższego o niej nie wiadomo⁵⁷.

⁵⁰ Ibidem, s. 295.

⁵¹ Ibidem, s. 300.

⁵² R. Westbrook, *Old Babylonian Period*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 394.

⁵³ Par. 36, 37, 38, 41 „Praw Hammurabiego”; por. R. Westbrook, *Old Babylonian...*, s. 394.

⁵⁴ S. Lafont, *Fiefs...*, s. 541.

⁵⁵ Por. K. Veenhof, *Old Assyrian Period*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 457. Brak umów dokumentujących nabycie przez kupców z Kanesz jakichkolwiek nieruchomości poza domami może świadczyć o istnieniu zakazu ich nabywania przez Asyryjczyków. Inne możliwe wyjaśnienie to po prostu nieopłacalność takich inwestycji. Por. B. Kienast, *Das altassyrische Kaufvertragsrecht...*, s. 6; K. Veenhof, loc. cit.

⁵⁶ 1595-1157. Po upadku państwa Hammurabiego, przypieczętowanym zniszczeniem Babilonu przez hetyckiego władcę Mursilisa I, Babilonia została opanowana przez pochodzących z gór Zagros Kasytów.

⁵⁷ J. Renger, *Ownership...*, s. 304.

Inaczej przedstawiała się w tym czasie sytuacja w Asyrii⁵⁸. Wielu uczonych sądzi, że władcy przysługiwało tu zwierzchnie prawo do całej ziemi⁵⁹. Część nieruchomości stanowiących własność pałacu eksploatowano bezpośrednio, pod nadzorem gubernatorów prowincji, zaś siłę roboczą stanowili między innymi deportowani jeńcy wojenni. Inne król nadawał dziedzicznie w zamian za służbę, zwłaszcza wojskową (*ilku*). Istniały też ziemie stanowiące własność prywatną, ale, jak się wydaje, również one traktowane były jako pochodzące z nadań królewskich i obciążone *ilku*, którego zaniedbywanie pociągało za sobą utratę nieruchomości⁶⁰. Jednocześnie nieruchomości te były zbywalne, uprawniony mógł nawet zastawić działkę, którą miał otrzymać w przyszłości, co pokazuje, że istniało rozróżnienie między przyznaniem prawa do ziemi a objęciem jej w posiadanie⁶¹.

Szeroki oddźwięk w literaturze przedmiotu znalazła hipoteza o istnieniu w okresie średnioasyryjskim własności ziemi gmin wiejskich, zwłaszcza w okolicach Aszur, skąd pochodzi znaczna część źródeł. Zgodnie z tą teorią, działki ziemi nie należały tu do żadnej konkretnej rodziny i periodycznie rozdzielano je od nowa⁶². Przynajmniej w regionie Aszur miałyby działać system gminnej kontroli nad ziemią uprawną, wykonywanej przez starszych gminy. Zaznacza się jednak, że jest to już moment rozkładu tego systemu, gdy ziemia gminna koncentruje się w rękach zamożnych członków elity, nabywających prawo do jej użytkowania w kilku gminach jednocześnie⁶³. Niektórzy zwolennicy tej teorii uważają, że ta forma własności występowała tylko lokalnie, a jej znaczenie było ograniczone⁶⁴.

Zdaniem przeciwników omawianej koncepcji, w źródłach brak jakichkolwiek śladów wspólnej własności ziemi, z wyjątkiem niedziału rodzinnego, jednak w praktyce ziemię często dzierżyły rozszerzone rodziny⁶⁵. Zapewne stanowiło to regułę przede wszystkim w społecznościach wiejskich, ale jednocześnie nie było przeszkód prawnych, aby członek takiej rodziny sprzedał

⁵⁸ Na ten temat zob. między innymi: J.N. Postgate, *Land Tenure in the Middle Assyrian Period: A Reconstruction*, BSOAS 34, 1971, s. 496-520; tenże, *Ilku and Land Tenure in the Middle Assyrian Kingdom – A Second Attempt*, [w:] *Societies and Languages of the Ancient Near East. Studies in Honour of I.M. Diakonoff*, Warminster 1982, s. 304-313.

⁵⁹ Por. J. Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, Rome 1974, s. 203. Tego zdania jest także S. Lafont, *Fiefs...*, s. 579; zob. też tenże, *Middle Assyrian Period*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 524-525.

⁶⁰ J.N. Postgate, *Ilku...*, s. 304-313.

⁶¹ Prawdopodobnie w większości przypadków obowiązek świadczenia *ilku* pozostawał przy zbywcy, nie jest jednak jasne, jaka była podstawa prawna takiego rozwiązania. Zob. tamże.

⁶² I.M. Diakonoff, *Agrarian Conditions in Middle Assyria*, [w:] *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*, Moscow 1969, s. 204-234.

⁶³ J. Renger, *Ownership...*, s. 306-307.

⁶⁴ H. Freydank, *Zu den Grundeigentumsverhältnissen in mittelassyrischer Zeit*, [w:] *Das Grundeigentum...*, s. 79-88, zwł. s. 82.

⁶⁵ J.N. Postgate, *Ilku...*, s. 304-313. Podobnie sądził także P. Koschaker. Zob. P. Koschaker, *Neue keilschriftliche Rechtsurkunden aus der El-Amarna Zeit*, Leipzig 1928, s. 36-52.

ziemię, do której miał indywidualny tytuł. Gmina natomiast sprawowała jedynie nadzór administracyjny nad nieruchomościami⁶⁶.

Nietypowa sytuacja panowała w tym samym czasie w podporządkowanym hurycyckiemu państwu Mitanni królestwie Arrapha (XV-XIV w. p.n.e.)⁶⁷. Podobnie jak w innych rejonach Mezopotamii, jednym z właścicieli ziemi był pałac. Trudno jednak cokolwiek powiedzieć o rozmiarach jego domeny, gdyż zachowało się bardzo niewiele dokumentów dotyczących jej eksploatacji. Wiadomo jednak, że część państwowych ziem nadawano urzędnikom w zamian za ich pracę⁶⁸. Na nieruchomościach stanowiących własność prywatną ciążyły natomiast powinności *ilku*. Sprzedaż ziemi była najwyraźniej zakazana, bo nie zachowały się żadne tego typu umowy, za to duża jest liczba pozornych adopcji, mających w istocie charakter umów sprzedaży. W takich dokumentach zbywca, najczęściej poważnie zadłużony, adoptował nabywcę, który uzyskiwał prawo do nieruchomości jako jego spadkobierca. Adoptujący zwykle na tej ziemi pozostawał i wykonywał obciążające ją *ilku*. Jeden z największych właścicieli ziemskich, Tehir-tilla, był adoptowany około stu razy⁶⁹. Przyczyny niezbywalności ziemi próbowano wyjaśnić w różny sposób. Jedną z hipotez to istnienie zwierzchniego prawa własności króla do całej ziemi w państwie; wszystkie nieruchomości znajdujące się w rękach osób prywatnych miałyby charakter lenna, i stąd zakaz alienacji⁷⁰. Według teorii przeciwstawnej ziemia stanowiła własność gmin wiejskich; aby uzyskać do niej prawo w ramach takiej gminy, trzeba było poprzez adopcję stać się częścią wspólnoty⁷¹. Część uczonych zwraca jednak uwagę, że na istnienie własności gminnej brak dowodów, za to źródła pokazują wyraźnie występowanie własności rodzinnej lub krewniaczej⁷². Brak jakiegokolwiek udziału króla lub jego przedstawiciela w umowach sprzedaży–adopcji nakazuje powątpiewać w jego zwierzchnie prawo własności ziemi królestwa, odwołanie do adopcji służyć

⁶⁶ J.N. Postgate, *Ilku...*, s. 309-310. Zgodnie z par. 6 tabliczki B Praw Średnioasyryjskich, pod kontrolą gminy znajdował się obrót nieruchomościami. Sprzedaż nieruchomości musiała zostać poprzedzona trzykrotnym ogłoszeniem zamiaru sprzedaży przez herolda, tak aby każdy, komu przysługiwało roszczenie do nieruchomości, mógł je zgłosić. Po upływie wyznaczonego terminu zawartą transakcję rejestrowano na trzech tabliczkach, z których jedna przeznaczona była dla urzędników odpowiedzialnych za kataster, druga dla władz miejskich, trzecia dla nabywcy. Por. G. Cardascia, *Les lois assyriennes*, Paris 1969, s. 269-275, i P. Villard, *L'archivage public des contrats de vente d'immeubles d'après les Lois assyriennes, Nouvelles assyriologiques brèves et utilitaires* 1996, s. 61.

⁶⁷ O Hurycach w języku polskim zob.: M. Popko, *Huryci*, Warszawa 1991.

⁶⁸ Por. C. Zaccagnini, *Nuzi*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 596-597.

⁶⁹ Na ten temat zob. M.P. Maidman, *A Socio-Economic Analysis of a Nuzi Family Archive*, Ph.D. diss. University of Pennsylvania, 1976.

⁷⁰ Tak między innymi P. Koschaker, *Neue keilschriftliche...*, s. 55-66; F.R. Steele, *Nuzi Real Estate Transactions*, New Haven 1943, s. 14-15.

⁷¹ N.B. Jankowska, *Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapha in the Fifteenth-Fourteenth Century B. C.*, [w:] *Ancient Mesopotamia...*, s. 235-252.

⁷² S. Lafont, *Fiefs...*, s. 601.

zaś mogło zachowaniu fikcji własności rodzinnej, choć w praktyce coraz bardziej traciła ona na znaczeniu na rzecz własności indywidualnej⁷³.

Jeszcze inaczej przedstawiała się w drugiej połowie II tysiąclecia sytuacja w Syrii⁷⁴. W literaturze przedmiotu dość powszechnie przyjmuje się istnienie w najważniejszych ośrodkach tego regionu „dwóch sektorów” gospodarki – pałacowego i gmin wiejskich oraz odpowiadających im form własności⁷⁵. W tekstach z Ugarit⁷⁶ pojawiają się, z jednej strony, ziemie rodzinne, często objęte niedziałem i przejmowane z powrotem przez gminę w braku spadkobierców, z drugiej zaś – nieruchomości nadane przez króla w związku z wykonywaniem przez beneficjenta funkcji publicznej o charakterze gospodarczym lub wojskowym⁷⁷. Stopniowo nadania te stały się dziedziczne, a władca zaczął je zwalniać od ciążących na nich służebności⁷⁸.

Źródła z Alalah, z warstwy VII (okres starobabiloński), pokazują, że przedmiotem sprzedaży lub darowizny mogły być stanowiące własność prywatną całe wsie wraz z ludnością i należącymi do nich ziemiami. Na części nieruchomości ciążyły także powinności *ilku*⁷⁹. Jednakże charakter praw przysługujących ich właścicielom nie jest do końca jasny, część ziem mogła pochodzić bezpośrednio z nadań „lennego” zwierzchnika Alalah, króla Jamhadu⁸⁰.

Z drugiej połowy II tysiąclecia (późna epoka brązu, warstwa Alalah IV), zachowały się zaledwie dwa dokumenty dotyczące alienacji nieruchomości, darowizna i (prawdopodobnie) rozporządzenie *mortis causa*. Nie ma natomiast umów sprzedaży nieruchomości, choć jest sporo umów sprzedaży rze-

⁷³ Ibidem, s. 602-603.

⁷⁴ Na temat społeczeństwa i gospodarki Syrii, a przede wszystkim Ugarit i Alalah w późnej epoce brązu zob. ostatnio D. Schloen, *The „House of the Father” as Fact and Symbol. Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*, Winona Lake 2001, s. 187-316.

⁷⁵ Zob. na przykład M. Liverani, *Communautés de village et palais royal dans la Syrie du IIème millénaire*, „Journal of Economic and Social History of the Orient” 18, 1953, s. 146-164; C. Zaccagnini, *Asiatic Mode of Production and Ancient Near East. Notes towards a Discussion*, [w:] *Production and Consumption in the Ancient Near East*, red. C. Zaccagnini, Budapest 1989, s. 1-126. Zupełnie inną koncepcję społeczeństwa i gospodarki tej epoki przedstawił ostatnio D. Schloen. Proponuje on dla Syrii w epoce późnego brązu model, zgodnie z którym całe państwo jest „gospodarstwem” króla, złożonym z innych, podlegających mu „podgospodarstw” o strukturze podobnej do jego własnego. Sądzi, że nie istniała odrębna własność ziemi pałacu i „wolnych” gmin wiejskich, zaś królowi przysługiwały do całej ziemi zwierzchnie prawa; było to coś w rodzaju struktury własności podzielonej. Zob. D. Schloen, loc. cit.

⁷⁶ Na temat Ugarit ogólnie zob. na przykład W.H. van Soldt, *Ugarit: A Second-Millennium Kingdom on the Mediterranean Coast*, [w:] *Civilizations of the Ancient Near East*, red. J.M. Sasson, New York 1995, s. 1255-1265.

⁷⁷ S. Lafont, *Fiefs...*, s. 606. Zob. również G. Boyer, *La place des textes d’Ugarit dans l’histoire de l’ancien droit oriental*, [w:] *Palais Royal d’Ugarit III*, s. 294-298.

⁷⁸ Na temat *ilku* w Ugarit na tle podobnych powinności w państwie hetyckim zob. I.M. Rowe, *Royal Land Grants and ilku-service in Ugarit. The Legal Mechanism*, [w:] *Landwirtschaft im Alten Orient*, red. H. Klengel i J. Renger, Berlin 1989, s. 171-178.

⁷⁹ B. Kienast, *Die altbabylonischen Kaufurkunden aus Alalah*, „Die Welt des Orient” 11, 1980, s. 37.

⁸⁰ I.M. Rowe, *Alalakh*, [w:] *A History...*, t. 1, s. 699.

czy ruchomych. Może to dowodzić zakazu sprzedaży tych pierwszych, podobnie jak to było w Nuzi⁸¹.

Znacznie obfitszy materiał źródłowy pochodzi z innego syryjskiego miasta – Emar, oraz z sąsiadującego z nim Ekalte. Dowodzi istnienia prywatnej własności nieruchomości, dysponujemy bowiem licznymi umowami sprzedaży domów, pól, sadów i winnic przez osoby prywatne. Jednocześnie jednak uderza zupełny brak własności pałacu, w przeciwieństwie do sytuacji znanej z innych syryjskich ośrodków. Duża grupa zbywanych nieruchomości określana była natomiast jako należąca do boga i starszych miasta; nie wiadomo jednak, czy mamy tu do czynienia z własnością gminy miejskiej czy też reprezentowanej przez miasto świątyni⁸².

Syria drugiej połowy II tysiąclecia znajdowała się pod panowaniem hetyckim. W syryjskich źródłach z tej epoki można stwierdzić pewne wpływy prawa hetyckiego, choć najeźdźcy raczej go nie narzucali. Natomiast na małozajatyckim terytorium państwa hetyckiego⁸³ istniały trzy formy własności ziemskiej: wolna własność wiejska, obciążona służebnościami na rzecz pałacu; wielkie majątki eksploatowane przez ludność poddańczą lub przez ludność wolną, na której ciążyła taka powinność; wreszcie ziemie nadawane osobom zależnym od pałacu⁸⁴, tak zwanym „ludziom *ilku*” i „ludziom *broni*” (lú^g*istukul*). Ci ostatni to początkowo, jak się wydaje, wyłącznie żołnierze, potem również rzemieślnicy⁸⁵. Ziemie *ilku* były niezbywalne i prawdopodobnie niedziedziczne, ziemie *tukul* – zbywalne. Ciężary na nieruchomości przechodziły wraz z nią na nabywcę⁸⁶. Wszyscy właściciele ziemscy, zarówno alodialni jak i zależni, zobowiązani byli do świadczeń *šahhan* i *luzzi*⁸⁷, niekiedy jednak władca zwalniał ich od obciążeń⁸⁸. Całkowite zwolnienie od świadczeń obejmowało tzw. „kamienny dom” – mauzoleum zmarłego króla, do którego przypisany był majątek ziemski i liczny personel⁸⁹.

⁸¹ Ibidem, s. 712.

⁸² Na ten temat zob. np. W.F. Leemans, *Aperçu sur les textes juridiques d'Emar*, „Journal of Economic and Social History of the Orient” 31, 1988, s. 214-217; tenże, *Le droit d'Emar; ville sur le Moyen-Euphrate, au XIIIe siècle av. J.-Ch.*, Oosters Genootschap in Nederland, Leiden 1992, s. 9-10; G. Beckmann, *Real Property Sales at Emar*, [w:] *Crossing Boundaries and Linking Horizons. Studies in Honor of Michael C. Astour*, red. G.D. Young, M.W. Chavalas, R.E. Averbeck, Bethesda 1997, s. 105-106.

⁸³ W języku polskim o Hetytach zob. np. O.R. Gurney, *Hetyci*, Warszawa 1970; H. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi*, Warszawa 1974; M. Popko, *Wierzenia ludów starożytnej Azji Mniejszej*, Warszawa 1989.

⁸⁴ S. Lafont, *Fiefs...*, s. 591.

⁸⁵ Ich sytuacja jest przedmiotem ożywionej dyskusji. Przegląd stanowisk literatury przedmiotu por. R. Beal, *The ^gTUKUL-institution in Second Millenium Hatti*, „Archiv für Orientforschung” 15, 1988, s. 269-305.

⁸⁶ S. Lafont, *Fiefs...*, s. 592-593.

⁸⁷ Ibidem. Świadczenia *šahhan* polegały na dostarczaniu władcy różnego rodzaju dóbr, takich jak bydło, wełna czy żywność. *Luzzi* było świadczone m.in. przez żniwiarzy i ogrodników, a także przez personel „kamiennego domu” – królewskiego mauzoleum. Por. R. Haase, *The Hittite...*, s. 638.

⁸⁸ R. Haase, *The Hittite...*, s. 639.

⁸⁹ Ibidem.

Obszerna dokumentacja, jaką dysponujemy dla I tysiąclecia p.n.e., pozwala stosunkowo dokładnie odtworzyć strukturę własności ziemi w okresie nowoasyryjskim (935-612 p.n.e), nowobabilońskim⁹⁰ i perskim⁹¹.

W państwie nowoasyryjskim istniała zarówno prywatna, jak i instytucjonalna własność ziemi. Jak się wydaje, prawa prywatnych właścicieli do rozporządzania nieruchomością były ograniczone przez prawa gminy, niekiedy należało bowiem uzyskać jej zgodę na alienację⁹². Źródła poświadczają także istnienie wielkich majątków ziemskich. Część nieruchomości stanowiła własność państwa, prawdopodobnie oddzielną od prywatnej ziemi władcy; z niej pochodziły prebendy przydzielane urzędnikom dla zapewnienia ich utrzymania, jak i „pola łuku”, nadawane osadnikom w zamian za służbę wojskową⁹³. Właścicielami ziemi były także świątynie, jednak, jak się wydaje, to nie ziemia stanowiła podstawę gospodarki świątynnej w tej epoce, a świątynie nowoasyryjskie nigdy nie osiągnęły takiej potęgi jak babilońskie⁹⁴.

Również dokumenty z epoki nowobabilońskiej i perskiej dowodzą istnienia zarówno prywatnej własności nieruchomości, jak i wielkich posiadłości świątynnych i pałacowych.

Ziemie świątynne były eksploatowane bądź bezpośrednio przez ludność zależną, bądź oddawane w dzierżawę⁹⁵, od czasów Nabonida⁹⁶ pojawia się też inny system – „dzierżawy generalnej”, polegający na oddaniu całego majątku świątyni w ręce jednego człowieka, w zamian za wpłatę kwoty częściowo określonej z góry. Niewiele wiadomo o eksploatacji domen pałacowych w tej epoce, gdyż nie zachowało się żadne archiwum pałacowe. Pod panowaniem perskim ziemia należąca do Korony była bądź zarządzana bezpośrednio przez przedstawicieli króla, bądź oddawana w dzierżawę. Znaczne posiadłości mieli w Babilonii członkowie rodziny królewskiej i perscy dostojnicy, nie jest jednak jasny charakter prawny tych dóbr. Wydaje się, że nie były to alodia, a jedynie ziemie oddane w użytkowanie⁹⁷. Część gruntów władcy perscy przezna-

⁹⁰ Pierwsza połowa I tysiąclecia aż do zdobycia Babilonii przez Persów w 539 r.

⁹¹ 539-331, do podboju przez Aleksandra Wielkiego. Także w późniejszej epoce, pod panowaniem Seleucydów (331-141) i Arsacydów (141 p.n.e.-225 n.e.), wciąż funkcjonowało na tych terenach pismo klinowe i babilońskie tradycje i instytucje, także prawne. Por. J. Oelsner, B. Wells, C. Wunsch, *Neo-Babylonian Period*, [w:] *A History...*, t. 2, s. 911.

⁹² Zob. J.N. Postgate, *Grundeigentum und Nutzung von Land in Assyrien im 1. Jt. v.u.Z.*, [w:] *Das Grundeigentum...*, s. 89-110; K. Radner, *Neo-Assyrian Period*, [w:] *A History...*, t. 2., s. 898-899. Przegląd dyskusji w literaturze związanych z własnością ziemi w epoce nowoasyryjskiej, zob. J. Pečirkova, *On Land Tenure in Assyria*, [w:] *Festschrift für L. Matouš II*, [red.] B. Hruška i G. Komoróczy, Budapest 1978, s. 187-200.

⁹³ Por. J. Postgate, *Grundeigentum...*, s. 97-99. Zob. również S. Lafont, *Fiefs...*, s. 610-616; J. Renger, *Ownership...*, s. 307-308.

⁹⁴ Por. S. Zawadzki, *Podstawy gospodarcze nowoasyryjskiej świątyni*, Poznań 1981, s. 17-23.

⁹⁵ Por. J. Oelsner, *Grundbesitz/Grundeigentum im achämenidischen und seleukidischen Babylonien*, [w:] *Das Grundeigentum in Mesopotamien*, red. B. Brentjes, Berlin 1988, s. 111.

⁹⁶ 555-539 p.n.e.

⁹⁷ W literaturze przedmiotu wysunięto na ten temat kilka hipotez, od nadań lennych w zamian za określone świadczenia na rzecz władcy, przez zwolnione od podatków alodia aż po posiadłości

czyli pod kolonizację wojskową. Znane są trzy główne ich kategorie – „pole łuku”, „pole konia” i „pole rydwanu”, nazywane w zależności od rodzaju służby należnej wojskowej⁹⁸. Posiadacz takiej nieruchomości mógł przekazać ją swoim synom, oddać w zastaw czy wydzierżawić⁹⁹. Co do zasady, działki te były niezbywalne, jednak zdaniem niektórych uczonych w późnej epoce perskiej ich sprzedaż uznawano za dopuszczalną pod warunkiem uzyskania zgody administracji królewskiej¹⁰⁰. Nadzór nad ich eksploatacją należał do zwierzchnika jednej z *haṭru* – wspólnot, w ramach których były zgrupowane. Do jego zadań należało między innymi zbieranie podatków i przydzielanie wakujących ziem.

W Mezopotamii tej epoki istniała także prywatna własność nieruchomości, zarówno ziemi uprawnej, jak i domów; mogły one stanowić przedmiot obrotu i dziedziczenia. Właścicielami nieruchomości byli zarówno drobni rolnicy czy rzemieślnicy, jak i bogaci ludzie interesu.

*

Ten krótki szkic historii prawa własności na starożytnym Bliskim Wschodzie pokazuje, jak liczne problemy napotyka badacz prawa rzeczowego tego okresu. Nierozstrzygniętych pozostaje wiele kwestii o fundamentalnym znaczeniu, jak choćby charakter i zakres prawa własności oraz samo istnienie własności prywatnej czy gminnej w niektórych epokach, niejasne i trudne do interpretacji źródła rzucają bowiem światło jedynie na pewne fragmenty dziejów orientalnego prawa. Ich charakter zaś sprawia, że to co do nas dociera z tej odległej epoki, to raczej – jak to poetycko określił francuski historyk – „przebląski rozświetlające mroki dziejów”, niż ich spójny i kompletny obraz.

oddane w użytkowanie, z prawem korzystania z części dochodów należnych Koronie, połączonym z delegowaniem odpowiedzialności o charakterze administracyjnym, polegającej przede wszystkim na ściąganiu świadczeń od posiadaczy *lenn* wojskowych znajdujących się na tych terenach. Por. G. Cardascia, *Les archives des Murašū, une famille d'hommes d'affaires à l'époque perse (455-403 av. J.-C.)*, Paris 1951, s. 7; M.A. Dandamaev, *Achaemenid Babylonia*, [w:] *Ancient Mesopotamia – Socio-Economic History*, [red.] I.M. Diakonoff, Moskwa 1969, s. 304; M. Stolper, *Entrepreneurs and Empire. The Murašū Archive, the Murašū Firm, and Persian Rule in Babylonia*, Istanbul 1985, s. 52-69.

⁹⁸ Dokumenty praktyki wspominają również należne z takich ziem świadczenia w srebrze, nie do końca jednak wiadomo, czy świadczenie to było należne obok służby wojskowej, czy też następowała konwersja służby wojskowej na opłatę w srebrze. Por. np. F. Joannès, op. cit., s. 149-151; J. Oelsner, B. Wells, C. Wunsch, op. cit., s. 938; S. Lafont, *Fiefs...*, s. 622.

⁹⁹ Posiadacze wojskowych *lenn* często popadali w długi, co mogło wiązać się ze stopniową zamianą służby wojskowej na opłatę w srebrze. W takim wypadku zmuszeni byli do zastawiania swoich ziem dla uzyskania krótkoterminowych pożyczek. Pożyczkodawcą często były wielkie firmy, jak na przykład firma rodziny *Murašu* z Nippur. Jeśli dług nie został spłacony, użytkowanie ziemi przechodziło na wierzyciela. Na temat działalności rodziny *Murašu* por. G. Cardascia, *Les archives...*; M. Stolper, op. cit. W języku polskim zob. L. Fijałkowska, *Murašu*, [hasło w:] *Britannica. Edycja polska*, t. 27, Poznań 2002, s. 456-458.

¹⁰⁰ Por. M.A. Dandamaev, *Iranians in Achaemenid Babylonia*, Costa Mesa, California and New York 1992, s. 19.

